

# PROLEGOMENA ZA ISTRAŽIVANJE USMENE KNJIŽEVNOSTI U UDŽBENICIMA ILI O MODERNIM "STARIMA" I PONEŠTO KONZERVATIVNIJIM "MLADIMA"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 26. 8. 2024.

Prihvaćeno: 7. 10. 2024.

DOI: 10.15176/vol61no23

UDK 821.163.42.09:39

[371.3:82]:373.3

**EVELINA RUDAN**

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

**MATEA BALEN ŠIMIĆ**

Osnovna škola Kajzerica, Zagreb

Usmenoj književnosti i načinima govora o njoj u udžbeničkoj literaturi moguće je prići na različite načine: istražiti metodičke pristupe, istražiti količinu i tip tekstova, istražiti zastupljenost žanrova, istražiti primjere s obzirom na jezičnu ili regionalnu tradiciju te omjeriti tu zastupljenost o nastavne planove i programe. No u ovom će nas radu ponajprije zanimati na koje su načine teorijske spoznaje o usmenoj književnosti bile zastupljene u ranoj udžbeničkoj literaturi i na koji način prolaze u omjeravanju o suvremenu udžbeničku literaturu. Pokazat će se u radu da je naša rana udžbenička literatura (s prijelaza stoljeća) u priličnoj mjeri bila usklađena sa sebi suvremenim znanstvenim teorijskim i poetičkim uvidima, pa čak i da je anticipirala neke od kasnijih folklorističkih znanstvenih uvida.

Ključne riječi: udžbenici hrvatskog jezika i književnosti, usmena književnost, metodički pristupi, čitanke, obrazovne politike

## UVOD

Mogući su različiti istraživački pristupi temi usmene književnosti i udžbenika, ali u ovom nam radu neće biti moguće uključiti sve pristupe. No, iz metodoloških razloga važno nam je (i zbog nekih mogućih budućih istraživanja) ponuditi što obuhvatniji popis istraživačkih kategorija. Dakle, obuhvatno istraživanje te teme moglo bi uključiti sljedeće kategorije:

- brojčanu zastupljenost tekstova usmene književnosti u udžbeničkoj literaturi (udžbenici za osnovne, srednje, kao i za različita usmjerenja u srednjoj školi – strukovne, gimnazije)
- žanrovsku zastupljenost (koji žanrovi i u kojem razdoblju)
- terminološku preciznost u udžbeničkoj ponudi usmenoknjiževnih sadržaja
- metodičke pristupe i metodički aparat uz jedinice koje uključuju usmenoknjiževnu građu
- istraživanje primjera iz književnog kanona (npr. ulomci *Ilijade*) koji teorijski i metodički traže spoznaje iz usmene književnosti
- istraživanje primjera s obzirom na to koja je jezična i/ili regionalna tradicija zastupljena
- te na koncu omjeravanje zastupljenosti usmene književnosti u nastavnim planovima i programima.

Neka od ranijih istraživanja uključivala su jedan ili nekoliko ovdje spomenutih načina i o nekima od njih bit će ukratko riječi u daljnjem tekstu. Ipak, ovaj će se rad više usredotočiti na istraživačku perspektivu koja u dosadašnjim analizama, čini se, nije bila uzeta u obzir, a tiče se omjeravanja pristupa usmenoknjiževnih sadržaja na prijelazu 19. u 20. stoljeće s onima na prijelazu 20. u 21. stoljeće. Odnosno, istraživačko pitanje od kojega polazimo jest – koliko je naša rana udžbenička literatura, kad je riječ o usmenoj književnosti, bila usklađena sa sebi suvremenim znanstvenim i teorijskim uvidima te, barem nakratko, kako u tom pogledu stoji naša suvremena udžbenička literatura ili kako bi mogla stajati. Na koji je način ona prva, dakle rana udžbenička literatura s prijelaza stoljeća, terminološki, konceptualno i teorijski pratila sebi suvremene disciplinarnе domete u odnosu na sadašnju udžbeničku literaturu? To bi moglo biti zanimljivo i iz perspektive discipline (usmena književnost, folkloristika), ali, čini se, može imati i šire uvidne implikacije na obrazovne politike koje u *junačkom hopsanju* da budu moderne ponekad ne samo da se nisu modernizirale nego su *junački odhopsale* u (književnoteorijsku) regresiju. Prije toga ukratko će se predstaviti neka dosadašnja istraživanja usmene književnosti u udžbenicima i nastavnim programima 20. i 21. stoljeća.

## DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA USMENE KNJIŽEVNOSTI U NASTAVI I UDŽBENICIMA<sup>1</sup>

Tanja Perić-Polonijo, folkloristica koja je inače svoj istraživački rad ponajviše usmjerila na usmenu liriku, u više se navrata bavila temom usmene književnosti u školskom programu

---

<sup>1</sup> Ima još radova koji se na različite načine bave usmenom književnošću u školi, posebno u nižim razredima osnovne škole, međutim ovdje spominjemo one radove koji su temeljito pokrili i neke od elemenata koji su nama bili bitni, ujedno i one autore/ice koji pokrivaju razdoblje od sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća (Perić-Polonijo, Marks), devedesete (Novaković) ili pak najnovije razdoblje, odnosno zadnja dva desetljeća (Kos-Lajtman, Visinko).

i udžbenicima, najprije kao pripremom za izlaganje na XXVIII. kongresu SUFJ-a u Sutomorama 1981. godine, kada je tek bio izašao *Prijedlog odgojno-obrazovnoga programa hrvatskoga ili srpskoga jezika s književnošću, scenskom i filmskom umjetnošću*, a potom i nakon odobrenja novoga programa i tiskanja novih udžbenika jezika i književnosti za sve razrede osnovne škole,<sup>2</sup> kada je analiza usmene književnosti u nastavi mogla biti potpuna. U radu iz 1985. godine, koji je ujedno i najopsežnije istraživanje usmene književnosti u nastavi ne samo u dotadašnjim razdobljima nego i kasnije, i to iz više perspektiva, bilo joj je važno istaknuti kako se usmena književnost tretira u novom programu, na koji se to način odražava u udžbenicima, ali i koliko su deklarativne zasade programa i preambulne napomene iz navedenog *Prijedloga* našle odraza u samom programu kad je riječ o usmenoj književnosti, zatim preko kojih se primjera i na koji način usvajaju osnovni usmenoknjiževni pojmovi i nazivi te u kojoj je mjeri udžbenička usmenoknjiževna terminologija (ne)usklađena s terminologijom folkloristike i znanosti o književnosti (preciznije znanosti o usmenoj književnosti). Perić-Polonijo istražuje prema kojim se kriterijima usmenoknjiževni tekstovi uvrštavaju u čitanke, kako im se metodički pristupa i koliko su brojno i preko kojih žanrova usmenoknjiževni tekstovi i oblici zastupljeni u nastavnom programu, a posljedično i u udžbenicima za pojedine razrede. Upozorava na važnost sinkronijskog i dijakronijskog aspekta poučavanja usmene i pisane književnosti te na neodgovarajući književnoznanstveni i teorijski okvir u kojemu izostaje jasna svijest o razlikama, ali i sličnostima pisane i usmene književnosti. Osim toga, u radu iznosi četiri priloga u kojima donosi pregled svih usmenoknjiževnih tekstova (uz naznaku žanra) koji se nalaze u svim udžbenicima jezika i književnosti u školskoj godini 1985./1986., prikaz zastupljenosti pojedinih usmenoknjiževnih vrsta prema razredima, prikaz pojmova i naziva koji pripadaju teoriji književnosti, a poučavaju se preko usmenoknjiževnih tekstova u čitankama (također prema razredima) te aspekte usmene književnosti koje učenici upoznaju u nastavnome procesu od prvoga razreda osnovne škole pa do kraja srednje škole (usp. Perić-Polonijo 1985). Autorica zaključuje da se:

usmena književnost u nastavi pojavljuje u uskom izboru navedenom prema neknjiževnim kriterijima, te kako u nastavi metodologija proučavanja usmene i pisane književnosti ne uzima u obzir ni sinkronijski ni dijakronijski aspekt. (Perić-Polonijo 1985: 273)

Može se ovdje istaknuti (i ono što autorica sama ne izražava eksplicitno, ali se implicitno podrazumijeva) da je Perić-Polonijo znanstveno utvrđena u tradiciji folkloristike kojoj je književni i estetski aspekt žanrova usmene književnosti bio iznimno važan, kao i u tradiciji Zagrebačke stilističke škole (njoj tada i suvremene) koja je, ukratko rečeno, u bitnome bila usmjerena na estetsko u književnom tekstu pa i na ono estetsko koje se tiče upravo jezika književnog teksta, pa je u bitnome (s pravom) nezadovoljna što malo od toga estetskoga usmjerenja vidi u nastavnom planu i programu u onom dijelu koji se tiče usmene književnosti. Problemu usmene književnosti u nastavi vratit će se Perić-Polonijo osam godina poslije, ali sad ne više samo u nastavi književnosti u školi, školskim planovima i programima

<sup>2</sup> U istraživanje nisu bili uključeni udžbenici za 7. i 8. razred koji nisu bili otisnuti do početka istraživanja.

i udžbenicima, nego mnogo šire. Uključit će propitivanje mjesta, statusa i položaja usmene književnosti i u folkloristici, i u nastavi, ali i u književnim teorijama u radu objavljenom u časopisu *Croatica*. U tom joj je radu važno istaknuti, a i dodatno interpretativno elaborirati kroz rad, da bi se:

ipak moralo postaviti pitanje: kako se pisana i usmena književnost razlikuju međusobno [...] i kako se pisana, a kako usmena književnost razlikuje od drugih oblika služenja jezikom. [...] Kada se njihove književne vrste i nađu zajedno, kao što je to u udžbenicima književnosti stalna praksa, morale bi pri tome biti preciznije naglašene sve razlike koje među njima postoje. Jer, samo kada se ta dva tipa književnosti tretiraju posebno, moguće je upozoriti na njihov međuodnos, na prelazak nekog oblika iz pisane književnosti u usmenu, pa i obratno. (Perić-Polonijo 1992/1993: 282)

Dvije godine nakon rada Perić-Polonijo iz 1985. druga će naša folkloristica, Ljiljana Marks, u svoju istraživačku leću uzeti status i položaj usmenih priča u udžbenicima književnosti. Pritom će je zanimati tri problema koja se tiču odnosa škole i usmene književnosti: kako je usmena književnost predstavljena, odnosno zastupljena u udžbenicima, kako se ta književnost interpretira i što učenici mogu iz udžbenika saznati o suvremenim oblicima usmene književnosti (Marks 1987: 147). Odgovori na sva tri pitanja neće biti zadovoljavajući, a najmanje će zadovoljstva biti kad je riječ o odgovoru na zadnje pitanje. Autorica ističe pritom (u suglasju s ranijim uvidima Perić-Polonijo) da se unatoč tomu što je šezdesetih godina 20. stoljeća došlo do novoga pristupa u nastavi, što je izravno utjecalo na osuvremenjivanje književnih tekstova pisane književnosti u čitankama, to nije dogodilo i s tekstovima usmene književnosti (ibid.: 148–149). Osim što se takvim tekstovima gotovo i ne pristupa kao umjetničkim tekstovima i osim što je u njima “potpuno potisnuto traženje književnoga u književnom tekstu” (ibid.: 151), nerijetko im je svrha ukazati na pitanja “morala, etike i humanosti” (ibid.), odnosno na probleme koji su dijelom i drugih nastavnih predmeta.

Na status usmene književnosti u nastavi osvrnuo se i Goran Novaković u radu “Usmena književnost u nastavnim programima i znanstvenim istraživanjima” u kojemu je uglavnom usmjeren “na analizu sadašnjega stanja usmene književnosti” (Novaković 2003: 62) te na nove usmenoknjiževne oblike koje pokušava dovesti u korelaciju s tradicionalnim oblicima i potom razumjeti kako se jedni i drugi doživljavaju u današnjem vremenu. Jedno od pitanja koje postavlja u svojem radu jest: “Jesu li ti novi oblici uistinu novi ili su to ‘tradicionalni oblici usmene književnosti primijenjeni na nov način?’” (ibid.). Pišući o lošem statusu usmene književnosti općenito u društvu, posebno ističe njezin nepovoljan položaj u školskim programima koji vidi kao zrcalnu projekciju što je usmena književnost ima u društvenom i kulturnom kontekstu (Novaković 2003).

U jednom od novijih radova na temu usmene književnosti u školi Andrijana Kos-Lajtman pozabavit će se usmenom književnošću u čitankama Hrvatskoga jezika za više razrede osnovne škole na dvjema razinama – “na razini ‘čistih’ narodnih tekstova te na razini tekstova pisane književnosti koji uspostavljaju specifične interferencijske procese s usmenom književnosti” (Kos-Lajtman 2008: 296) i zaključiti da čitanke uglavnom oskudijevaju

“čistim” usmenoknjiževnim tekstovima, u nekim čitankama zastupljenost i potpuno izostaje, a tekstovi s izraženim interferencijskim procesima postoje u svim proučavanim čitankama i njihov je broj razmjeran cjelovitom korpusu čitanke (Kos-Lajtman 2008), iako, dodajemo, pitanje je koliko sam metodički okvir upućuje na te interferencije. Usmenu književnost promatra još i sa žanrovskoga aspekta te iz perspektive zastupljenosti različitih dijalekata. Uočava da jednakomjernost zastupljenosti primjera prema narječjima nije bila relevantna i da je podzastupljena usmena književnost na kajkavskom, a nadzastupljeni su primjeri na štokavskom narječju (ibid.: 307). U smislu zastupljenosti određenih oblika, žanrova i književnih vrsta ističe zastupljenost poezije (lirske, epske i epsko-lirske), retoričkih oblika i “sitnih” usmenoknjiževnih oblika, kao i izostanak usmenih teatralnih oblika (ibid.).

Iznimno korisno bilo je i istraživanje koje je provela metodičarka Karol Visinko. Ona je za skup *Usmena predaja: folkloristički aspekti i interdisciplinarna vizura* (IEF, studeni 2014) predstavila samostalno provedeno istraživanje “Usmeni pripovjedački oblici u osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju: predaja i legenda” i u izlaganju vrlo jasno pokazala neusklađenost nazivlja kad je riječ o ta dva usmenoprozna žanra. Iz metodičke je perspektive s pravom ustvrdila probleme koji se javljaju s jedne strane kod terminološke neujednačenosti nazivlja i s druge strane kod međudržbeničke neujednačenosti opisa pojmova te je naglasila “nužnost, vrijednost i važnost povezivanja nastavnoga i studentskoga pristupa usmenoj književnosti” (Visinko, izlaganje, studeni 2014).<sup>3</sup> Taj njezin zaključak, posebno kad je riječ o osnovnoškolskim udžbenicima, svakako stoji i dalje.

## MOGUĆI TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ZA KONKRETNE USPOREDBE UDŽBENIKA IZ RAZLIČITIH RAZDOBLJA

Već iz uvida u prethodna istraživanja koja su se uglavnom bavila statusom usmene književnosti u udžbenicima 20. stoljeća (Perić-Polonijo, Marks)<sup>4</sup> ili prema nekim elementima predstavljanja usmene književnosti u 21. stoljeću u osnovnoškolskim udžbenicima (Novaković, Kos-Lajtman, Visinko) lako je zaključiti da taj status na različitim razinama nije bio (ili nije) zadovoljavajuć. Uvid u načine predstavljanja usmene književnosti u starijoj udžbeničkoj literaturi pokazuje da bi razloga za nezadovoljstvo moglo biti i više. Mogući teorijsko-metodološki okvir za takav tip usporedbe i omjeravanja mogao bi uključivati sljedeće kategorije: koncepcije usmene književnosti u udžbenicima; teorijske spoznaje o usmenosti i njihovo “prelijevanje” u udžbenike; razumijevanje fenomena; terminološku preciznost; preciznost u definicijama; prepoznavanje veza pisane i usmene književnosti i

<sup>3</sup> Navod teksta izlaganja iz rukopisa koji nam je kolegica Karol Visinko ustupila, na čemu joj srdačno zahvaljujemo.

<sup>4</sup> Udžbenike iz osamdesetih godina 20. stoljeća ovdje ne spominjemo pojedinačno jer se ne bavimo udžbenicima iz toga razdoblja, ali su podaci o njima dostupni u ovdje referiranim radovima Perić-Polonijo i Marks u otvorenom pristupu na portalima časopisa *Narodna umjetnost i Croatica* (puni bibliografski podaci su u popisu literature).

upućivanje na njih; usklađenost sa suvremenom znanošću, ažurnost, upućenost te poveivanje s iskustvom učenika u njima suvremenu dobu.

Naravno da takvo omjeravanje nužno mora računati s različitim funkcijama usmene književnosti u jednom i u drugom razdoblju, ali čak i s potpunim osvještanjem tog računa, teško je naći opravdanje za to da su npr. stari udžbenici puno ažurniji u praćenju sebi suvremenih književnoteorijskih i književnopovijesnih uvida, da imaju jasniju koncepciju usmene književnosti, da su terminološki i pojmovno opisno precizniji, da pokazuju jasnu svijest o izvedbenom karakteru usmene književnosti, te da tekstovi o usmenoj književnosti održavaju jasnu svijest o razumijevanju fenomena usmenosti itd. Ovdje je, između ostalog i zbog nedostatka prostora, nemoguće detaljno pokazati sve primjere omjeriteljskih elemenata, ali jest bilo moguće izlučiti teorijsko-metodološki okvir i u njemu one elemente koji mogu biti važni za šire analize u budućnosti.

## USMENA KNJIŽEVNOST U STAROJ UDŽBENIČKOJ LITERaturi

Kao što je na drugom mjestu istaknuto: visok status usmene književnosti u kulturi u razdoblju u kojem se hrvatski jezik kao predmet uvodi u škole, dakle od pedesetih godina 19. stoljeća, proizlazi iz romantičarskih zasada, nadalje iz integracijskonarodnih i jezičnoutvrditeljskih namjera, te posve sigurno taj status ima i visoki ulog emancipatorskih razloga i namjera (usp. Rudan 2021: 68). Taj će se status svakako odražavati i u nastavi hrvatskoga jezika, a to će, naravno, biti vidljivo i u samim udžbenicima. Nama će ovdje biti posebno zanimljiva tzv. Petračićeva čitanka koju je u prvom izdanju priredio upravo Franjo Petračić, hrvatski filolog, gimnazijski, a kasnije i sveučilišni profesor, pod naslovom *Hrvatska čitanka za više gimnazije i nalike jim škole*, objavljena u dva sveska:

1. sv. *Uputa u poetiku i stilistiku*. 1877., 316 str.
2. sv. *Historija literature u primjerih*. 1880., 547 str.

Prije sastavljanja čitanke, kako će to u svom temeljitom radu istaknuti filologinja Lahorka Plejić Poje, Petračić je uspostavio i određene kriterije, objavivši ih prije same izrade čitanke, kriterije koji su računali s filološkom osviještenošću i estetskim mjerilima u izboru literature koje argumentira i psihološko-pedagoškim aspektom (Plejić Poje 2023: 157). Svoje dobro zastupljeno mjesto u takvoj koncepciji čitanke ima naravno i usmena književnost, posebno u “učivu”, dakle književnoteorijskim i književnopovijesnim dijelovima, a onda i u “štivu” – izboru tekstova.

Mi ćemo se ovdje ukratko osvrnuti na 1. izdanje *Upute u poetiku i stilistiku* (1877., 1. svezak) Franje Petračića te na 4. izdanje te čitanke objavljeno 1908. godine pod naslovom: *Fr. Petračića Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola. Dio drugi: književnost u ogleđima*, koju je, prema Petračićevu okviru prvog izdanja 2. sveska iz 1880., priredio Ferdo Ž. Miler. Ovaj drugi udžbenik važan je iz dvaju razloga – taj je udžbenik u tom trenutku već tridesetak godina u školstvu, dakle iskušan je i provjeren kao dobar udžbenik, i drugo, Miler

je priredio već i drugo i treće izdanje (predgovore iz obaju izdanja čitamo u trećem izdanju, usp. Miler 1898: III i IV),<sup>5</sup> a u četvrtom izdanju većih promjena u odnosu na treće izdanje iz 1898. godine nije ni bilo. Ti su nam predgovori značajni i zato što se iz njih vidi i kako se upravo F. Ž. Miler (inače klasični filolog, prevoditelj, književnik i gimnazijski profesor) prihvatio toga posla, ali i zato što se u njima jasno ističe kako su komentari sustručnjaka<sup>6</sup> utjecali na drugo izdanje (a time i na sljedeća).

Franjo Petračić u svojoj *Hrvatskoj čitanci za više razrede i nalike jim škole*, koja je ujedno i jedna od naših najreprezentativnijih čitanaka i čija je koncepcija dugo bila uzorom i suvremenijim sastavljačima čitanaka, prvi put, dakle, osim “štiva” donosi i književnoteorijski okvir pomoću kojega se učenik osposobljava za poetičku analizu književnoga djela (Plejić Poje 2021: 65). Svoje mjesto u književnoteorijskim dijelovima, odnosno u “učivu” čitanke u prvom svesku, *Uputa u poetiku i stilistiku*, ima i usmena književnost, koja osim što je predstavljena tada aktualnim književnoteorijskim diskursom, potkrijepljena je i aktualnim tekstovima iz “najnovije literature”<sup>7</sup> različitih žanrova i raznovrsnih tema.

Petračić usmenoj književnosti pristupa s više aspekata i predstavlja je kao jedan od dvaju tipova književnosti koji su potpuno ravnopravni, ali i dovoljno diferencirani pa je računanje na njihove sličnosti i razlike nužan preduvjet za njihovo razumijevanje. Izvedbenoga konteksta dotiče se već pri objašnjavanju značenja riječi “poezija” i “proza” ističući pri tome recepciju tih termina na našim prostorima i povezujući ih s izvedbom: “U nas se rabe ponajviše riječi pjevati, pjesma, pjesnik, pjesništvo, čim se označuje karakter narodne pjesme, koja se zbilja pjeva” (Petračić 1877: 2). Nadalje, Petračić je prilično temeljit i detaljan u opisu metričkih osobitosti, posebno usmene lirske poezije (ibid.: 3). Navodi da se junačke “muške” pjesme, misleći pod tim terminom na epske pjesme, pjevaju desetercem, dok se one “ženske”, odnosno lirske u kojima je težište na osjećajnosti, pjevaju svim ostalim nabrojenim stihovima. Pritom, koliko god ta podjela (*muške i ženske*) danas bila zastarjela, tada je bila svojevrsni *zadnji krik* recentne znanstvene misli u klasifikaciji (Vuk Stefanović Karadžić), a pritom Petračiću ni u jednom trenutku ne izmiče način njihova izvedbena života. Za razliku od današnjih čitanaka koje književne tekstove organiziraju prema tematskim cjelinama, Petračićeva čitanka drži se generičke klasifikacije i pojma književne vrste, koju i teorijski detaljno objašnjava. U “Nacrtu poetike” Petračić književnost dijeli na epsko, lirsko, dramsko te didaktično i mješovito pjesništvo, a književne tekstove

<sup>5</sup> Treće je izdanje objavljeno pod naslovom: *Franje Petračića Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola. Knjiga druga: Povjest književnosti u primjerih*.

<sup>6</sup> Pritom je osobito temeljit bio komentar Ivana Gostiše u *Nastavnom vjesniku* (1893: 197–208). Naime, kad je prvo izdanje *Historije* (2. sveska) već bilo gotovo rasprodano, vlada je odlučila izdati novo izdanje i uputila poziv profesorima hrvatskog jezika u gimnazijama i realkama da “izjave koje bi promjene nužne bile, da nova čitanka što savršenija iziđe” (ibid.: 198) pa je on o popravcima i dodacima razvezao na punih gustih 11 stranica. Miler će ga u predgovoru drugom izdanju posebno apostrofirati, ali i braniti se da nije sve moglo biti uključeno (usp. Miler 1898: III). No, mnogošto na što je Gostiša upućivao uvaženo je, uključujući i napomenu da “[f]olklorističku građu u novom izdanju treba dopuniti” (ibid.: 206).

<sup>7</sup> Petračić u predgovoru ističe da su primjeri čitanačkih tekstova “izabrani gotovo iz same najnovije literature” (Petračić 1877: 1).

predstavlja s obzirom na pripadnost pojedinoj književnoj vrsti. Tako se epsko pjesništvo koje autor čitanke vidi kao ono iskonsko, dalje dijeli na priče (pripovijetke),<sup>8</sup> gatke, mitove i legende, epos, romancu i baladu, roman i novelu.

Osim epskih pjesama<sup>9</sup> o junacima i junačkim podvizima koje donosi, Petračić ističe postojanje i “priča čudnih sadržaja” što bi odgovaralo današnjem terminu usmene predaje. U istom je poglavlju u Šenoin *Gvozdeni div* (ibid.: 27, 28), tekst pisane književnosti kojim se ističu interferencijske veze između dvaju tipova književnosti.

U epskome pjesništvu zastupljene su i *narodne pripovijesti* s primjerima *Usud* i *Djevojka brža od konja*. Kao posebne vrste priče Petračić ističe mit i legendu. Potonja tako pripovijeda o svecima, a mit o bogovima, pa budući da je riječ o antičkim vjerovanjima, mit u našoj književnosti, ističe Petračić, ne postoji. U nas su prisutne legende koje su usko vezane uz likove mučenika, svetaca i “ugodnika božjih” (Petračić 1877: 43), a u čitanci su zastupljene usmenim tekstovima *Majka svetoga Petra* i *Bog nikom dužan ne ostaje*. I u tom smislu precizniji je u definiranju legende od današnjih udžbenika, koji, prema istraživanju i usmenom izlaganju Karol Visinko (2014), nerijetko miješaju termine predaje i legende.

U epskom pjesništvu našle su se i balada i romanca, i kad je o njima riječ, svoje buduće čitatelje, učenike dakle, upućuje Petračić u aporije i teorijske rasprave o baladi i romanci, i opis koji računa i s lirskim elementima. Kao primjere balade i romance Petračić donosi *Kosovku djevojku* i *Hasanaginicu*, našu najzastupljeniju usmenu baladu u čitankama za hrvatski jezik, uz koju donosi opširnu bilješku o njezinu zapisivaču te o postojanju nekoliko različitih verzija toga teksta (usp. Petračić 1877: 304). Lirsko pjesništvo vidi kao sekundarnu vrstu književnosti kojoj je ključno “da izriče čuvstva ili misli” (ibid.: 147), ističući određene poteškoće pri klasifikaciji: “ne može se točno razdijeliti na osobite razrede” (ibid.: 146), a s obzirom na način nastanka razlikuje dva velika korpusa – umjetne i pučke.<sup>10</sup> Da bi prikazao širok tematski spektar pučkih pjesama, Petračić donosi čak 14 tekstova od kojih su neki bili dijelom svadbenih običaja i time uključuje i konkretan kontekst izvedbe pojedinih usmenih pjesama (ibid.: 147–151).

U dramskom pjesništvu ne nalazi odjeka usmenim tekstovima (i samoj će folkloristici dugo vremena trebati da konceptualizira dramsko i teatrabilno u usmenoj književnosti), no donosi tekst Preradovićeve “Marka Kraljevića” kojim je još jednom prikazana korespondencija književnih motiva u različitim rodovima, kao i ispreplitanje elemenata usmene i pisane književnosti. Posljednja vrsta pjesništva, didaktičko i mješovito pjesništvo, podi-

<sup>8</sup> Pripovijetke i gatke su prema Petračiću zapravo bile tekstovi koji su mogli biti uobličeni u stihove ili u prozu, što je vrlo visok stupanj osviještenosti načina funkcioniranja usmenih oblika koji isti siže mogu oblikovati u različitim žanrovima.

<sup>9</sup> Usmenoknjiževni tekstovi koji su primjer epskoga pjesništva te su određeni kao “narodna pjesma” jesu: *Uroš i Mrnjavčevići*, *Marko Kraljević* i *Musa kesedžija*, *Smrt Marka Kraljevića*, *Car Dukljanin* i *krstitelj Jovan* (Petračić 1877: 8–26).

<sup>10</sup> Petračić iznosi tvrdnju o tome da su i lirске pjesme najprije bile epskoga oblika, no s vremenom su dobile specifičan oblik – strofičnu kompoziciju. Fascinacija epskim pjesmama ovdje ga zavodi na krivu pretpostavku.



jeljeno je na poučne pjesme i satire, basne i parabole, zagonetke, parodije i travestije. Usmenoknjiževnim su tekstovima *Čovjek i zmija* te *Tko radi taj i ima* oprimirane basna i parabola, a uz tekst je naveden i zapisivač – V. St. Karadžić (ibid.: 220).

Petračić usmenoj književnosti pristupa i sinkronijski i dijakronijski te donosi tekstove u kojima izravno upućuje na interferencijske veze usmene i pisane književnosti, kao i na veze sa starijom hrvatskom književnošću. U “Primjetbama” na kraju čitanke pozornost (Petračić 1877: 303–313) čitatelja-učenika usmjerava na podatke o aktualnim društvenim zbivanjima čime mu daje važne informacije bitne za razumijevanje pojedinih djela. Poznaje izvedbene aspekte usmenoknjiževnih djela te terminološki precizno određuje pojedine usmenoknjiževne vrste i, što je najvažnije, usmenoj književnosti pristupa kao umjetničko-me djelu naglašavajući u njemu ono estetsko, a ne samo praktično, didaktično i moralno. Usklađenost sa suvremenom znanošću i ažurnost nije vidljiva samo u spominjanju njemu vrlo suvremenih zapisivača (L. Marjanović, F. Jukić, M. Stojanović) nego npr. i u tome što je već u prvom izdanju 2. sveska, koji se bavi povijesnim pregledom, uključio spoznaje iz istraživanja Baltazara Bogišića o bugaršticama, i to iz knjige koja je izašla samo dvije godine prije drugog sveska njegova udžbenika (1878).<sup>11</sup>

Usmena književnost ima, dakle, posebno mjesto i u drugome dijelu čitanke, naslovljenom “Književnost u ogledima”. Dok je prvoj knjizi čitanke cilj učenika uvesti u poetiku i stilistiku, druga knjiga donosi povijesni pregled književnosti, odnosno *književnost u ogledima* koji “sežu do u sadanje vrijeme”, podijeljen u tri razdoblja – prvo doba, drugo doba i treće doba.<sup>12</sup> Posebno se pri tome ističu povijesni podatci koji se iznose prije spominjanja samoga književnika, odnosno kazivanja o društvenoj situaciji i političkim previranjima za vrijeme djelovanja određenoga autora s ciljem boljega razumijevanja njegova djela. Usmena se književnost spominje već na početku čitanke – dijeleći književnost prema tipu nastanka na usmenu, odnosno narodnu, i umjetnu, od kojih se ova prva “predaje od pojedinca pojedincu, od koljena koljenu živom riječi” (Miler 1908: 2) i oprečna je umjetnoj književnosti nastaloj u “mrtvome pismu” (ibid.), pokazuje se i poznavanje usmenoknjiževne poetike, a pristupajući usmenoknjiževnim djelima iz dijakronijske perspektive, i razumijevanje interferencijskih procesa usmene i pisane književnosti.<sup>13</sup> Osim toga, Petračićeva čitanka u Milerovoj

<sup>11</sup> Doduše, s prosudbom da su bugarščice slabije (Petračić 1880: 9) od epskih deseteračkih pjesama ne bismo se baš mogli složiti, ali donio je poetički opis, predmnijevano vrijeme optjecaja bugarščica, versifikacijske posebnosti te kraću napomenu o etimologiji naziva.

<sup>12</sup> U poglavlju “Hrvatska knjiga”, pri čemu se “knjiga” odnosi na književnost, Miler objašnjava da se “hrvatska knjiga” dijeli na tri doba ovako: Prvo doba (pretežno crkvenoga jezika) od svega početka pa do konca 15. vijeka. Drugo doba (pretežno knjige dalmatinske i dubrovačke) od polovice 15. vijeka do prvih decenija 19. vijeka. Treće doba od pokreta ilirskoga (1835.) dalje” (Miler 1908: 7). Istu koncepciju podjele književnosti pratimo i u Jagićevoj *Historiji*. Naime, prema Jagiću prvo doba traje od početka “naše historije” do kraja 14. stoljeća, drugo doba od 15. stoljeća do iza sredine 18. stoljeća, a treće doba od polovice 18. stoljeća do autorove suvremenosti (Jagić 1867: 14).

<sup>13</sup> Miler pokazuje da mu je jasno kako se usmena književnost zapravo projicira i u djelima pisane književnosti pa će na različite načine biti spominjana uz *Ljetopis popa Dukljanina*, Hektorovića, Držića. Osim toga, na primjeru Kačića i Relkovića objašnjava i kako su upravo zbog korištenja usmene književnosti i oblikovanja djela na principima usmene književnosti Kačićeva *Pismarica* te Reljkovićeve *Satir iliti divji čovik* bili odlično prihvaćeni od publike: “Naši su književnici – sve po svojim tuđim izgledima – počesto u narod svoj što hotice

redakciji upozorava i na razliku pojmova usmene književnosti i narodne književnosti s obzirom na način prenošenja, odnosno s obzirom na “mjesto” nastanka – pa je razlog za naziv usmena književnost zapravo transmisijski, a razlog za naziv narodna ontološki: “U nas se tvorine narodne poezije zovu narodnom knjigom ili narodnom književnosti. No kako te tvorine idu od usta do usta i tako se šire i čuvaju, mi im kažemo i usmena ili tradicionalna književnost” (ibid.: 2).

Da bi se razumjeli principi nastanka i opstanka usmene književnosti, ističe se njezina nestalnost i promjenjivost oblika te prilagođavanje jeziku, a to je ujedno i razlog da se konceptijski o usmenoj književnosti najrazrađenije govori upravo na početku trećeg doba:

Ali ostaci te davne poezije, koji su se dočivali do nas, s vremenom su promjenjivali oblik svoj, kakogod što se mijenjao i jezik narodni. Zato nam se cjelokupna narodna poezija prikazuje u ruhu sadanjega živoga jezika, te već po tomu usmena knjiga pripada književnosti našega vijeka. (Miler 1908: 6)

Poglavlje “Treće doba” dakle počinje s potpoglavljem “Narodna knjiga” i to je potpoglavlje posve posvećeno usmenoj književnosti; više od dvadeset stranica zaprema “učivo” i otprilike isto toliko “štivo”.<sup>14</sup> Usmena se književnost ponajprije tumači iz gledišta Slavena kao posebnoga naroda koji je “ljubio pjesmu”, “a između njih su Hrvati i Srbi, otkad ih pamtimo, imali svoje narodno pjesništvo. Ta je poezija i epska i lirska” (Miler 1908: 217). Donosi se povijesni pregled zapisanih fragmenata najstarijih usmenoknjiževnih djela ili njihova spominjanja.<sup>15</sup> Velik je prostor posvećen upravo epskoj poeziji, između ostaloga i zbog recepcijskih razloga i svijesti o pretpostavljenoj većoj važnosti epske poezije iz emske perspektive. Epska pjesma opisana je kao pjesma koja je nastajala “zbude li se što

---

što nehotice unosili svoje ideje i oblike, koji u hrvatskoj duši ne mogu dirnuti upravo nijedne zvučne žice. Zato se narod i odbijao od knjige. Ali tko se njemu znao priljubiti, kako to dobrosrećnom slutnjom pogodiše Kačić i Reljković, tomu bi se i narod blagodaran odazvao” (Miler 1908: 215). Pritom uz oba autora, a posebno razrađeno uz predstavljanje Kačića, navodi i poetičke karakteristike usmene književnosti.

<sup>14</sup> Kao primjeri narodnih muških pjesama navedeni su: *Janko i Sekule* (starinska), *Sveti Nikola, Dioba Jakšića*, a kao primjeri ženskih pjesama: *Naranča, Komarov pir* (čakavska), *Djevojka vila postala* (kajkavska), *Tri su tice...* (kajkavska), *Najveća žalost djevojačka, Smiljana i vijenac, Sova i orao*. Narodne pripovijetke zastupljene su tekstovima: *Veter i dobra cura* (kajkavska), *Zašto u ljudi nije taban ravan, Medvjed, svinja i lisica*. Na kraju poglavlja donose se i primjeri poslovice iz zbirke Mijata Stojanovića (usp. Miler 1908: 240–241). Tolika zastupljenost kajkavskih tekstova jednim je dijelom svakako i dug Gostišinim komentarima koji su isticali upravo manjak kajkavskih primjera u prvom izdanju.

<sup>15</sup> “Najstariji se tragovi pjesničkome pričanju narodnome nalaze u ljetopisu popa Dukljanina. Najstariji glas o narodnoj pjesmi nam se javlja u 16. vijeku: u njemačkom putopisu carskoga poslanstva u Carigrad (1531.) pripovijeda Benedikt Kuripešić u tri puta o pjesmama i veli, da je čuo pjevati o kosovskom boju. Znamo, da je Petar Hektorović u svom *Ribanju* zabilježio neke narodne pjesme, u kojima se pjeva i o Kraljeviću Marku i bratu mu Andriji. Majci Margariti pjeva pjesma, koju nam je sačuvao Juraj Baraković u svojoj *Vili Slavinki*, a pjesmu o Sviloeviću zapisa Petar Zrinski 1663. Istakli smo, kako se Andrija Kačić naučio pjevati od samoga naroda, a pored čitavih narodnih pjesama u njegovu Razgovoru još ima sva sila elemenata te poezije. U Dubrovniku se čuvao zbornik starinskih narodnih pjesama, što su ih između drugih nekada pribrali Juraj Mattei (umr'o 1728.) i Josip Betondić (umr'o 1764.). I Fortis spasio je od zaboravi prekrasnu pjesmu o Hasan-aginici. Stariji Reljković u II. dijelu *Satira* zapisa lijepu pjesmu o Jakšićima, a slavonski pisci već svačim odavaju, kako su upravo zadodeni narodnom poezijom. – Ovo se otprilike dočivalo otprije Vuka St. Karadžića, koji je posvetio sav svoj život sabiranju narodnoga blaga. Za njim pristali su i drugi” (Miler 1908: 218).

bud zanimljivo tješnjemu krugu [...] znamenito po cijeli narod” (ibid.) i zatim se od strane pojedinca u obliku pjesme pripovijedala drugima koji su potom pjesmu prenosili dalje, bez opterećenja o pitanju autorstva.

Osim toga, epske pjesme popraćene su i iscrpnom teorijom koja potanko objašnjava njihov jezik, metričke zakonitosti te druge poetičke specifičnosti poput epske opširnosti, palilogije, ukrasnih pridjeva, specifičnih uvoda i rime (usp. ibid.: 220–223), a ponuđena je i klasifikacija temeljena na povijesnom sadržaju epskih pjesama (povijesnim događajima, likovima i temama), koja kasnije nije izdržala provjeru vremena. S druge strane, način na koji se objašnjava usredotočenost epske pjesme na akciju, a ne na refleksiju, zapravo je svojevrsna anticipacija ideje koju će kasnije na svjetskoj razini proslaviti Walter J. Ong (1982) kao jednu od bitnih značajki usmenosti uopće (usp. i Rudan 2022).

Osim muške,<sup>16</sup> epske pjesme, tumači se i lirska pjesma koja “nam najnježnijim načinom tumači čuvstvenu stranu narodnoga života” (Miler 1908: 218) i koja je upravo zbog toga i bila manje cijenjena od junačke: “Ali što su čuvstva jednoga srca spram junačke volje cijeloga naroda? Otud se lirska pjesma u samom narodu manje cijeni od epske, ako bi joj i bila kud kamo veća pjesnička vrijednost” (ibid.). Objasnjavajući lirsku pjesmu autor se oslanja na Jagića i žensku pjesmu povezuje s prigodama<sup>17</sup> u kojima su se takve pjesme pjevale, a potom objašnjava i stih<sup>18</sup> takvih pjesama. I kad je riječ o prozi najprije se donosi teorija, a potom se izdvajaju primjeri usmene proze u kojoj se posebno ističu pripovijetka, bajka, zagonetka, priča o životinjama, basna i poslovice. Već tada Miler iznosi svijest o mogućnosti da isti siže bude oblikovan u različitim žanrovima, kao što je već spomenuto u bilješci 7. Kao i prethodna izdanja, i četvrto se oslanja na aktualnu i kvalitetnu znanstvenu literaturu (Jagić 1867). Tako je migracijska teorija kojoj je bio sklon upravo Jagić, vrlo rano pokazujući zazor prema mitološkoj, našla ozbiljna objašnjavateljska odjeka i u poglavlju čitanke koje se odnosi na usmene pripovijetke.<sup>19</sup> Interes za usmenu književnost i razvoj

<sup>16</sup> Vuk dijeli pjesme na muške i ženske. “Mušku pjesmu pjeva pojedinac uz gusle, a drugi ga slušaju, da bi upamtjeli sadržinu pjesme, koja je uvijek epska. Žensku pjesmu pjevaju jedno ili više njih bud istim glasom bud u dva glasa bez gusala – gradski ljudi katkad uz tambure – sebi za zabavu. I ženska pjesma može biti epska, al je bar kraća od muške; obično je sadržine lirske. Ona se zapravo pjeva napjeva radi, koji je umjetniji od napjeva muške pjesme” (Miler 1908: 218).

<sup>17</sup> Lirske se pjesme vezuju za prigode u kojima su se pjevale pa tako postoje dodolske, kraljičke, koledske, božićne, svečarske, svatovske, tužbalice, počašnice, poskočice, uspavanke i ljubavne (Miler 1908: 224–227).

<sup>18</sup> “Mjera se stihovima i u ženskim pjesmama određuje napjevom, koji ima obično trohejski, dosta puta i daktilski ritam. Al se napjev i naglasak riječi ipak više podudaraju nego u muškim pjesmama” (Miler 1908: 225).

<sup>19</sup> U čitanci se vrlo opsežno upućuje na migracijske veze usmenih priča pa i njihove odjeka u pisanim djelima: “Ima naših priča, za koje se može iznesti dokaz da su nikle u Indiji; jer eto u starom zborniku Panjčatantri – mi smo ga već poznali pod imenom Stefanit i llini’at, kako ga zove grčki prijevod, dolaze isti motivi, koje susrećemo u narodnim pripovijetkama: Zmija mladoženja, Njemušti jezik, Usud i dr. Naše pričanje jednako ističe kao i indijsko, kako se roditeljima, željnim djeteta, rodila zmija, kako je oženiše, te je onda iz svlaka zmijinje ga izišao krasan mladić; kako je čovjek spasio životinju, a ona ga naučila jeziku životinjskome; kako se jedan čovjek rodio u srećnu, a njegov rođeni brat ili njegovo dijete u nesrećnu horu, pa što pod ime nesrećnikovo iznikne, nema blagoslova, i njemu nema spasa, dok se ne pada sasvim pod okrilje srećnikovo. I s arapskim zbornikom o tisuću i jednoj noći naše je narodno pričanje u dodiru: Čardak ni na nebu ni na zemlji zove se pripovijetka, koja ima slične motive kao ona o caru Sinagripu. Mongolska priča o drami jezika došla je

tada mladih folklorističkih nastojanja objasniti će se u udžbeniku romantičarskim europskim tendencijama, a time i buđenjem (ili: kao i buđenje) Ilirskog pokreta, dakle riječ je o razdoblju u kojemu je “na pragu prošloga vijeka kolo njemačkih umjetnika – u književnoj povijesti ih zovu romantičnom školom – otpočelo buditi volju za starinom i poezijom narodnom” (Miler 1908: 216). Miler ističe da upravo tada “lijep zadatak dopade naše narodno pjesništvo: ono izađe svijetu na vidjelo” (ibid.).

## DANAŠNJA UDŽBENIČKA LITERATURA ILI KOJIM JE STIHOM NAPIŠANA (USMENA) PJESMA

Gotovo da je teško danas naći udžbenik u kojem uz usmenu pjesmu (za koju se navodi da je usmena pjesma) u metodičkom okviru neće biti postavljeno i pitanje: *Kojom je vrstom stiha napisana pjesma?*<sup>20</sup> Kad bi se to dogodilo jednom, bio bi previd, ako se događa često, pa i u onim udžbenicima koji su inače terminološki u drugim pogledima korektni čak i kad je riječ o usmenoj književnosti, što inače nije tako često,<sup>21</sup> <sup>22</sup> onda je to simptom. I to simptom određenoga automatizma i svojevrsne nebrige kojoj nije uzrok samo terminološka

k nama preko Turaka; u njoj se pripovijeda o komadu čovječjega mesa, koji bi se kao zalog za neko obećanje imao izrezati iz živa čovjeka. A da je ta priča zanimala i evropski zapad, o tom nas uvjerava Shakespeareova komedija: Mletački trgovac. Veliki dio staroga svijeta poznaje priču o Polifemu, koju nam lijepo prikazuje Homerova Odiseja; a i naša narodna pripovijetka zna Divljana, kojemu treba izbosti oko, da se oslobodiš od njega. Iz grčkoga su svijeta priče o trojskom ratu, o Aleksandru Velikom i o krasnom Devgeniju, koje su naši pređi dobro poznavali; a u prilici cara Trajana i Dukljana ulaze u naše pričanje rimski vladari, i začudo, je, kako je mašta ova znamenita imena sastavila sa zlim dusima iz svoje neznabožačke prošlosti” (Miler 1908: 227).

Ovdje citiramo samo kraći odjeljak iz Jagićeve *Historije* iz kojeg je vidljivo oslanjanje čitanke na *Historiju*: “Dokazane su paralele u narodnom pričanju ispod Djavalagiri i Himalaje do visočina Škotskih i otoka hebridskih; i nije riedko, da se u našoj narodnoj pripovjedci odziva posve isto mišljenje, kojemu se izvor sačuvao kod raznih istočnih naroda. Istina da je za sada još mnijenje učenih ljudi u tome pitanju podijeljeno: jedni drže, da su to samo dokazi pradavne srodnosti, drugi pak vjeruju u pojedinih slučajevih i u kasnije uzajimanje stranom putem književnim, kao što n. pr. svjedoči pančatantra, stranom putem ustmenoga predavanja” (Jagić 1867: 104).

<sup>20</sup> Ujedno, usrdno se nadamo da su učenik ili učenica koji su na to pitanje odgovorili: nijednim, umah dobili peticu, a i da će upisati kroatistiku. Naime, značilo bi to da razmišljaju, a i da se ne daju zavesti nakrivno postavljenim pitanjima, što je dobra preporuka za svakog budućeg filologa ili filologinju.

<sup>21</sup> Npr. u Profillovoj *Zelenoj čitanci* (čitanka za šesti razred osnovne škole) kao primjeri usmenih lirskih pjesama donose se pjesme “Klinček stoji pod oblokom”, “Lipa djevojka” i “Lako ti je poznati djevojku”, a u metodičkim upitima od učenika se traži da navede “Kojim su narječjima napisane” (pjesme) (Levak et al. 2016: 102). U *Narančastoj čitanci* (čitanka za osmi razred) istoga izdavača uz “Asanagicu” stoji kako je “napisana stihom karakterističnim za mnoge narodne epske i lirsko-epske pjesme” (Levak et al. 2014: 159).

U Ljevakovoj čitanci *Hrvatska čitanka za peti razred osnovne škole* uz tekst “Ive vara dva duždeva sina” pojašnjava se kako je “većina naših narodnih epskih pjesama pisana [...] stihom desetercem sa stankom za četvrtoga sloga” (Bežen i Jambrec 2006: 136). U *Hrvatskoj čitanci 6* također su (što je pohvalno zbog zastupljenosti usmene književnosti i raznovrsnosti takvih žanrova i oblika) zastupljene usmene lirske pjesme (“Ljepotica”, “Vrbičice na morem”), no od učenika se traži da prouči jezik pjesama i između ostaloga zaključi “kojim su dijalektom pjesme pisane” (Jambrec i Bežen 2014: 135). *Hrvatska čitanka za VIII. razred osnovne škole* (također autora Bežen i Jambrec) donosi “Smrt Omera i Merime”, a na učeniku je da imenuje “vrstu stiha kojim je pisana ova pjesma” (Bežen i Jambrec 2009: 116).

<sup>22</sup> Usp. npr. udžbenik Dujmović Markusi i Rosseti-Bazdan (2022: 85), koji inače ima pristojne podatke i okvir o usmenoj književnosti. Naišli smo doduše i na jedan udžbenik koji se nije okliznuo o razumijevanje

netočnost i nepreciznost nego, čini nam se, i izostanak dubljeg promišljanja o usmenosti,<sup>23</sup> gubljenje iz vida koncepcije usmenosti,<sup>24</sup> a i razumijevanja fenomena samog.<sup>25</sup>

Kao što je već navedeno, na terminološku nepreciznost u čitankama za osnovnu i srednju školu upozorila je Karol Visinko (2014), i to na primjeru dvaju usmenopoznih žanrova, legende i predaje, te iz metodičke perspektive ukazala na problem neusklađenosti tih naziva, kao i na probleme međudžbeničke neujednačenosti opisa usmenoknjiževnih pojmova. Svjesna manjkavosti udžbeničke literature za osnovnu i srednju školu, a koja je nažalost prisutna i u današnjim čitankama, naglasila je “nužnost, vrijednost i važnost povezivanja nastavnoga i studijskoga pristupa usmenoj književnosti” (Visinko, izlaganje, studeni 2014). No, problem usmene književnosti u novijoj udžbeničkoj literaturi postaje i veći ako se u obzir uzme brojčana (ne)zastupljenost takvim tekstovima u osnovnoškolskim čitankama, i to prvenstveno (ne)zastupljenost “čistim” usmenoknjiževnim tekstovima kojih je u čitankama najčešće tek nekoliko, a u nekih čitanka i nekoliko (Kos-Lajtman 2008). Za razliku od prijašnjih čitanka koje su ipak imale vrlo jasne kriterije prema kojima su usmenoknjiževni tekstovi pronalazili svoje mjesto unutar čitanačkoga korpusa, u novijim su čitankama usmenoknjiževni tekstovi, onda kada ih uopće ima, uvršteni u određene cjeline organizirane prema tematskom kriteriju.<sup>26</sup>

Unatoč tome što je usmena književnost živa tvorevina u stalnoj mijeni koja se prilagođava vremenu i potrebama društva, i unatoč tome što su neki od oblika usmenosti (ne samo književnih) to življi i prisutniji u svakodnevnome životu učenika u suvremenom digitalnom okružju, paradoksalno je i usmena književnost, ali i sve povezano s razumijevanjem

---

usmenosti, koji je, k tome, i teorijski ažuran kad je riječ o usmenoj književnosti (Serdarević et al. 2019: 298–397).

<sup>23</sup> Zapravo je riječ o određenom tipu regresije u kojoj se automatizmima donose stvari. Tako će se npr. u jednom udžbeniku u istom odlomku u kojem se za epske usmene pjesme navodi: “Govorene su ili pjevane uz gusle ili tamburu” (Marčan 2024: 165) navesti i: “Najčešće je pisana desetercem (tzv. epski deseterac)” (ibid.).

<sup>24</sup> U istom se udžbeniku u opisu lirске pjesme navodi: “Pisane su četvercem, petercem, sedmercem, devetercem i desetercem.” (ibid.: 161), a u metodičkom okviru uz usmene pjesme postavljat će se pitanja: “Ispiši sve riječi i oblike riječi koji potvrđuju da je ova pjesma napisana kajkavskim narječjem” (ibid.: 162).

<sup>25</sup> O razlozima za takvo postupanje u drugim prigodama i svijesti o razlikovanju usmenog i pisanog medija usp. Rudan 2022: 147–175.

<sup>26</sup> To naravno nije samostalna odluka autora i autorica udžbenika koliko novoga kurikulska smjera. Možda ponešto o kvaliteti te odluke govore i stalni, a posebno ovogodišnji uzdasi o lošim rezultatima mature iz Hrvatskog jezika, a upravo su ove godine maturu polagali oni učenici koji cijelu svoju srednju školu nisu imali kronološki organiziranu nastavu iz književnosti (osim možda tek iznimnim trudom pojedinih nastavnika koji su uz tematski pristup “švercali” i materijale kronološkog slijeda). Kronologije se ovdje spominjemo zato što ona ima (što su devetnaestostoljetni prethodnici znali) i izvrsnu “nuspojavu” koja uključuje samostalnost u snalaženju u povijesnim kulturnim procesima, sposobnost “mentalnog šetanja” po periodizacijskim razdobljima, koja su poveziva s razvojem drugih umjetnosti i uostalom samih povijesnih procesa. Gotovo da bismo mogli reći da je rana udžbenička literatura 19. stoljeća pokušavala uspostaviti osmišljenu kronologiju (griješila ona u tome ili ne), a da udžbenička literatura 21. stoljeća zahvaljujući kurikulu tu kronologiju pokušava rastočiti, ali da nema posve jasnu sliku koje će time boljtko točno postići, a neke gubitke sigurno proizvodi. Svijest o povijesti (pa i o književnoj povijesti) kao naraciji, kad se dovede do svojih krajnjih aktualizacija – dakle tematskog pristupa, ne nudi nužno kritičko promišljanje tih naracija nego prije gubitak sposobnosti snalaženja u njima, a gubitak sposobnosti snalaženja u njima nerijetko znači i gubitak mogućnosti njihova kritičkog promišljanja.

koncepta usmenosti sve manje zastupljeno u njihovu školsku programu (*Kurikulu*) i čitankama. Suvremene čitanke s početka 21. stoljeća izašle za vrijeme *Nastavnoga plana i programa*, a potom i one posljednje tiskane prema načelima predmetnoga *Kurikula*, donose nekolicinu usmenoknjiževnih tekstova koji se ponavljaju u različitim izdanjima,<sup>27</sup> posebno u osnovnoškolskim čitankama. Riječ je o tekstovima kojima je cilj, kao i u nekim starijim izdanjima za pučke škole prošloga i preprošlog stoljeća, ponajprije prenijeti moralnu poruku (Tomašić 2021) te kroz likove proznih tekstova prenijeti narodnu mudrost.<sup>28</sup> Neosuvremenjeni pristup takvim tekstovima vidljiv je na više razina, uključujući i onu koja se tiče analize teksta. Suvremene čitanke, posebno osnovnoškolske, nerijetko nude i neadekvatnu i zastarjelu terminologiju bez širih objašnjenja koncepcije. Terminološka je nepreciznost vidljiva u nazivima, definicijama i objašnjenjima pojmova.<sup>29</sup>

Usmena je književnost opisana gotovo kao nepostojeći oblik današnjice – kao književnost koja se prenosila “i razvijala dok još nije postojalo pismo ili se nije rabilo” (Babić i Golem 2015: 181) i takvom se definicijom učeniku usmena književnost zapravo udaljava, tj. učenik se ne potiče da sam sebe osvijesti kao neizostavni subjekt u procesu nastanka, primanja, pa i oblikovanja nekih tipova usmene književnosti (vicevi, priče iz života itd.). Nažalost, uvođenjem *Kurikula* i tiskanjem novih čitanaka za Hrvatski jezik situacija je postala i nepovoljnija<sup>30</sup> pa nove čitanke, osim što oskudijevaju usmenoknjiževnim tekstovima, često ne donose ni natuknicu pojma usmene književnosti,<sup>31</sup> unatoč odrednicama *Kurikula* koji propisuje da je jedan od ciljeva učenja i poučavanja predmeta Hrvatski jezik razvijanje vlastitoga “jezično-kulturnoga identiteta komunikacijom na jednom ili više djelatnih jezičnih idioma hrvatskoga jezika”, poštivanje “različite jezične i kulturne zajednice” i njihovih vrijednosti, jačanje nacionalnoga identiteta i “pripadnosti narodu i državi upoznavanjem i njegovanjem kulturno-povijesne baštine” (*Kurikulum* 2019: 8).

<sup>27</sup> Tanja Perić-Polonijo u svom radu “Usmena književnost u programu i udžbenicima književnosti” iznosi nekoliko priloga od kojih jedan donosi pregled svih usmenoknjiževnih tekstova koji su bili zastupljeni u proučavanju čitankama. Uspoređujući taj popis s popisom usmenoknjiževnih tekstova u današnjim čitankama, jasno je da se većina tekstova ponavlja niz desetljeća.

<sup>28</sup> Jedan od takvih tekstova koji se neprestano ponavlja u našim čitankama jest *Ero s onoga svijeta*, anegdota kojoj je cilj istaknuti Erinu mudrost i lukavost.

<sup>29</sup> Neke od takvih definicija su: “Legenda – pučka predaja zasniva se na čudesnom vjerovanju o nekoj istaknutoj osobi, podrijetlu nekog događaja ili mjesta. Legende su najčešće izmišljene” (Šojat 2021: 239). Ponekad pak u želji da se bude što sažetiji dobivamo objašnjenja koja zavode na krivi put: “Usmena književnost (narodna književnost) – književnost koja je nastajala u narodu i širila se prepričavanjem (usmeno), a ne zapisivanjem” (Baličević et al. 2007: 198). Naime, nije samo nastajala nego i nastaje, k tomu prepričavanje nije dobar termin jer ili se kazuje ili pjeva ili pripovijeda (uvijek iznova, ali nije riječ o prepričavanju u uobičajenom značenju tog termina), a nije baš ni posve točno da se nije širila zapisivanjem – jer jest. K tomu u udžbenicima na različite načine izostaje svijest o oralizacijskim i reoralizacijskim procesima.

<sup>30</sup> Prethodni dokument, *Nastavni plan i program za osnovne škole* iz 2006. godine, imao je točno određene ključne pojmove i obrazovna postignuća od kojih su neki uključivali i usmenu književnost. U *Kurikulu* se usmena književnost kao posebna izdvojena kategorija ne spominje, iako mnogošto što se spominje bez nje nije moguće, pa su pojedini sastavljači udžbenika usmenu književnost maknuli iz svojih korpusa.

<sup>31</sup> Nijedno od posljednjih izdanja čitanaka Školske knjige od 5. do 8. razreda ne sadrži pojam usmene književnosti, a čitanke *Snaga riječi* 5 (Šojat 2019) te *Snaga riječi* 7 (Šojat 2020) čak i nijedan usmenoknjiževni tekst.

## ZAKLJUČAK

Cilj ovoga rada nije prozivati autore i autorice recentnih udžbenika. Mnogi od njih, u izdavačkoj tržišnoj utrci, nerijetko su stavljeni u situaciju u kojoj moraju u vrlo kratkom roku oblikovati udžbenike, k tome kad pripremaju novo izdanje udžbenika nemaju svoga Gostišu koji bi temeljito pročitao te udžbenike i iznio opaske korisne za popravak. Tržišna udžbenička utrka dobra je, dakle, za izdavače, malo manje dobra za nastavnike i učenike i kvalitetne udžbenike. Ali to nije toliko ni do izdavača koliko do obrazovnih politika. K tomu, postoje elementi koje i *Kurikulum* previđa, a dobro bi bilo da ih u nekom novom obliku ne previdi, da ne bi bio staromodniji u svom vremenu nego što su Franjo Petračić i njegov nastavljatelj Ferdo Ž. Miler bili u svom.

Tu posebno mislimo na to da poznavanje specifičnih zakonitosti usmenoga medija u bitnome doprinosi razumijevanju i novih digitalnih medija i novih oblika usmenosti prepoznatih pod terminima nove i/ili tercijarne usmenosti (usp. Dempsey 2014; Turner i Allen 2013) kojima su učenici svakodnevno izloženi te da su i neki od tradicionalnijih žanrova usmene književnosti (od mita, bajke, predaje, legende, anegdote, basne, lirske pjesme, epske pjesme, balade, poslovice i izreka i drugoga paremiološkoga blaga do vica itd.) važni ne samo kao nužan dio udžbeničkih primjera i nastave nego su i ti žanrovi, kao i novopoznati žanrovi poput “priča iz života” i različitih tipova narativa djetinjstva, do npr. YouTube narativa, dio svakodnevice učenika, njihova kulturna nasljeđa i njihove vlastite proizvodnje i time čak iznimno pogodni za različite tipove iskustvenih zadataka učenika. Zapravo već sad postoje nastavnici koji u okviru osmišljavanja dodatne, dopunske, izvanučioničke i projektne nastave posežu upravo za oblicima usmene književnosti pa bi bilo dobro da to i budući kurikuli dostojno prepoznaju, a udžbenici korisno i terminološki precizno osnaže. To bi, nadalje, moglo omogućiti i da se učenici znaju snaći u oblicima nove ili tercijarne usmenosti upravo zato što će dobro prepoznavati mehanizme usmenog medija (ovdje usmenog i vizualnog) i neke žanrovske zakonitosti, pa će moći kritički očitati da nije svaka tvrdnja u nekoj od teorija zavjera (kao mlađoj i ulančanijoj žanrovskoj sestri žanra predaje) o istinitosti kazivanog ujedno stvarna potvrda istinitosti, nego često upravo neosvijestena žanrovska konvencija. Ili će pak moći kritički osvijestiti da njihovi najomiljeniji YouTube junaci i junaci videogrica nisu najpopularniji zato što dobro igraju igrice, nego zato što dobro i zanimljivo pripovijedaju o tome kako igraju igrice (što svakako ulazi u prostor tercijarne usmenosti), ali osvješćuje i antropološko utemeljenje čovjeka kao pripovijedajućega bića.

## LITERATURA I IZVORI

- Babić, Nada i Dinka Golem. 2015. *Zvijezda jutarnja 6. Čitanka iz hrvatskoga jezika za šesti razred osnovne škole*. Zagreb: Alfa.
- Baličević, Marija, Darija Begedin, Vlatka Bily, et al. 2007. *Krila riječi. Čitanka za šesti razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

- Bežen, Ante i Olga Jambrec. 2006. *Hrvatska čitanka za V. razred osnovne škole*. Zagreb: Ljevak.
- Bežen, Ante i Olga Jambrec. 2009. *Hrvatska čitanka za VIII. razred osnovne škole*. Zagreb: Ljevak.
- Dempsey, Jennifer Camille. 2014. "Virtualizing The World. Expanding Walter Ong's Theory Of Orality And Literacy Trough A Culture Of Virtuality". Dostupno na: <https://dsc.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1491&context=etd> (pristup 17. 5. 2024.).
- Dujmović Markusi, Dragica i Sandra Rossetti-Bazdan. 2022. *Književni vremeplov 1. Čitanka za prvi razred gimnazije i četverogodišnjih strukovnih škola (140 sati godišnje)*. Zagreb: Profil Klett.
- Jagić, Vatroslav. 1867. *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. Knjiga prva – staro doba*. Zagreb: Štamparija Dragutina Albrechta.
- Jambrec, Olga i Ante Bežen. 2014. *Hrvatska čitanka za VI. razred osnovne škole*. Zagreb: Ljevak.
- Kos-Lajtman, Andrijana. 2008. "Usmena književnost u hrvatskim osnovnoškolskim čitankama za više razrede". *Metodika* 9/17: 296–309.
- Kurikulum nastavnoga predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije*. 2019. Dostupno na: [https://skolazivot.hr/wp-content/uploads/2020/06/HR-OSiGM\\_kurikulum.pdf](https://skolazivot.hr/wp-content/uploads/2020/06/HR-OSiGM_kurikulum.pdf) (pristup 21. 6. 2024.).
- Levak, Julijana, Iva Močibob, Jasmina Sandalić i Irena Skopljak Barić. 2014. *Narančasta čitanka. Čitanka za osmi razred osnovne škole*. Zagreb: Profil Klett.
- Levak, Julijana, Iva Močibob, Jasmina Sandalić i Irena Skopljak Barić. 2016. *Zelena čitanka. Čitanka za šesti razred osnovne škole*. Zagreb: Profil Klett.
- Marčan, Tanja. 2024. *Putokazi 1. Udžbenik za hrvatski jezik, književnost i komunikacijske vještine 21. stoljeća. Za 1. razred strukovnih škola*. Zagreb: Školska knjiga.
- Marks, Ljiljana. 1987. "Usmena priča u školskim udžbenicima". *Narodna umjetnost* 24/1: 147–155.
- Nastavni plan i program za osnovnu školu*. 2006. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa.
- Novaković, Goran. 2003. "Usmena književnost u nastavnim programima i znanstvenim istraživanjima". *Hrvatski. Časopis za teoriju i praksu nastave hrvatskog jezika, književnosti, govornoga i pismenoga izražavanja te medijske kulture* 1/1-2: 62–67.
- Ong, Walter J. 2008. *Orality and Literacy. The Technologizing of the World*. New York: Routledge.
- Perić-Polonijo, Tanja. 1985. "Usmena književnost u programu i udžbenicima književnosti". *Narodna umjetnost* 22/1: 273–341.
- Perić-Polonijo, Tanja. 1992/1993. "Mjesto usmene književnosti u hrvatskoj folkloristici, nastavi i književnim teorijama". *Croatica* 23/24: 269–283.
- Petračić, Franjo. 1877. *Hrvatska čitanka za više gimnazije i nalike jim škole. Knjiga prva: Uputa u poetiku i stilistiku*. Zagreb: Troškom i nakladom kr. Hrvatsko-slav.-dalm. zemaljske vlade.
- Miler, Ferdo Živko. 1898. *Franje Petračića Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola. Knjiga druga: Povjest književnosti u primjerima*. (treće izdanje, priredio Ferdo Živko Miler). Zagreb: Troškom i nakladom kr. Hrvatsko-slav.-dalm. zemaljske vlade.
- Miler, Ferdo Živko. 1908. *Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola. Dio drugi: književnost u ogleddima* (četvrto izdanje, priredio Ferdo Živko Miler). Zagreb: Trošak i naklada kr. Hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade.
- Plejić Poje, Lahorka. 2021. "O gimnazijskim čitankama do 1918.". U *Predmet. Hrvatski*. Ana Čavar i Lahorka Plejić Poje, ur. Zagreb: FF press, 62–67.
- Plejić Poje, Lahorka. 2023. "Štivo i učtivo. O čitankama i gimnazijskoj nastavi književnosti do 1918.". U *Hrvatski jezik. Povijest i uloge nastavnog predmeta*. Ana Čavar i Lahorka Plejić Poje, ur. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 145–166.
- Rudan, Evelina. "Usmena književnost u nastavi". U *Predmet. Hrvatski*. Ana Čavar i Lahorka Plejić Poje, ur. Zagreb: FF press, 68–70.



- Rudan, Evelina. 2022. "Oko ili uho. Binarni kodovi i nebinarne prakse". U *Binarnosti i suprotnosti u hrvatskom jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 49. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Igor Marko Gligorić i Iva Nazalević Čučević, ur. Zagreb: FF press, 147–175.
- Serdarević, Korana, Marina Čubrić, Igor Marko Gligorić, Igor Medić i Jelena Popović. 2019. *Hrvatski jezik i književnost 1. Integrirani udžbenik hrvatskoga jezika za prvi razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šojat, Anita. 2019. *Snaga riječi 5. Hrvatska čitanka za peti razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šojat, Anita. 2021. *Snaga riječi 7. Hrvatska čitanka za sedmi razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tomašić, Josipa. 2021. "O pučkoškolskim čitankama". U *Predmet. Hrvatski*. Ana Čavar i Lahorka Plejić Poje, ur. Zagreb: FF press, 57–60.
- Turner, Deborah i Warren Allen. 2013. "Documents, Dialogue and the Emergence of Tertiary Orality". Dostupno na: <http://informationr.net/ir/18-3/colis/paperC44.html#.YH1Lx2czY2x> (pristup 19. 6. 2021).
- Visinko, Karol. 2014. "Usmeni pripovjedački oblici u osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju". U *Usmena predaja. Folkloristički aspekti i interdisciplinarna vizura. Program znanstvenog skupa – sažeci izlaganja. Zagreb, IEF, 13.–14. 11. 2014.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 38.

## PROLEGOMENA TO THE STUDY OF ORAL LITERATURE IN TEXTBOOKS OR ON THE MODERN "OLD" AND SOMEWHAT MORE CONSERVATIVE "YOUNG"

In textbooks, oral literature and ways of discussing it may be approached in different ways: by studying methodological approaches, examining the quantity and types of texts, analyzing genre representation, researching examples in relation to linguistic or regional traditions, and comparing this representation to educational curricula. However, this paper will primarily focus on how theoretical insights into oral literature were represented in early textbooks and how they fare when compared to contemporary textbooks. The paper will demonstrate that Croatian early textbooks (from the turn of the century) were fairly well-aligned with contemporary scholarly theoretical and poetic insights and even anticipated some of the later folklorist scholarly findings.

Keywords: textbooks of Croatian language and literature, oral literature, methodical approaches, readers, educational policies